

Rubin László az *Együttben* búcsúzott a nyájas polgároktól: „Őszintén bevalljuk, hogy tervünk nem sikerült.”⁴² A 100% ezt követően könyörtelen élelátással számolt le *A Láthatár* képviselte kispolgári illúziókkal,⁴³ s marxista igénnyel mutatott rá Rubinék világszemléletének lényegére és társadalmi gyökereire. De a türelmetlenül taszító, a szükségszerűen éles kritikai hangot is túllépő megbélyegzés (pl. az, hogy ugyanolyan reakcióis *A Láthatár*, mint az ún. feudális szocialisták szolidaritizmusa stb.), az, hogy még csak fel sem ismerte a 100% bennük a potenciális antifasiszta szövetségest, erkölcsi becsületességük és felelősségük szektás kétségbevonása („gerinctelenek” stb.) — mindez súlyosan ártott a magyar haladó, baloldali irodalom és mozgalom igazi és tisztázó erejű politikai-ideológiai vitáinak s a későbbi antifasiszta akcióegységnek, ahogy erről Szabolcsi Miklós is ír a 100% kapcsán.⁴⁴ S ha a főtrendenciát a forradalmi szocialista irodalom és az ezen az eszményen nyugvó kritikai mérce képviselte is (s ebben kiemelkedő szerepe volt a 100%-nak), színvonalas irodalompolitikai tájékozódása, ellentmondásos, de fontos tanulságokat nyújtó szépirodalma s mindenekelőtt a polgári radikális mozgalom történelmi-erkölcsi-emberi értékei indokolhatóvá teszik, hogy egy pillantást vetettünk *A Láthatárra*, Rubin László folyóiratára.

Agárdi Péter

Féja Géza irodalomszemléletéről

Féja Géza 1936-ban írhatta irodalomtörténete első részét, a *Régi magyarságot*, s a következő évben jelentette meg a csehszlovákiai Tátra kiadó.¹ A korabeli kritika és az irodalomtörténeti értékelés egyaránt ezt a művet tekinti Féja irodalomtörténeti munkássága legmaradandóbb darabjának, legalábbis az 1945 előtti periódusból. Nem mintha „hibátlan” mű lenne. Eklektikus koncepciójában pozitívista és szellemtörténeti elemek vegyülnek, irodalmunkat a lényegében változatlan nemzeti lélek kifejeződésének tekinti; a források felhasználása ebben is publicisztikusan nagyvonalú; az idealista szemlélet is, a szaktudományi eredményeit lekicsinylő és figyelmen kívül hagyó felületesség is részes abban, hogy gondolati következetlenségek és tárgyi tévedések szép számmal akadnak benne. Miért látjuk mégis értékek, miért sorolták a kortársak is a tudományos progresszió alkotásai közé?² Mindenekelőtt azért, mert legerősebb szólama a demokratikus irány: az elnyomott nép vágyainak, gondolatainak, harcainak visszhangját keresi és találja meg az 1772-vel lezárt régi magyar irodalomban. Kedvenc korszaka a reformáció (terminológiájában protestantizmus), a megelőző társadalmi mozgalmak — laikus vallásosság, Dózsa-felkelés — irodalomba mentés-émeletését, a világias humanizmus megmagyarosodását látja benne. Felfedezés-számba menő portrékat rajzol a XVI. század íróiról, költőiről, az erdélyi emlékirat-írókról. Minderre célozva állapítja meg Bodnár György, hogy „vállalkozásában egy plebejus szemléletű irodalomtörténet lehetősége rejlett”.³

De e lehetőség valóra váltását hiába keressük irodalomtörténetének későbbi kötetében. A harmincas évek végén aktuálisabb feladatok kötik le erejét. Még 1937-ben megjelenik a *Viharsarok*, majd — cikkek százain kívül — a *Dózsa György* és a *Móricz Zsigmond* c. kötetek.⁴ A Móricz-portréban tükröződik már a népi írók egyik csoportjának az a válságos ideológiai fordulata, amelynek legfőbb motívumai a Márciusi Front felbomlása, a világháborús hangulat, később a visszacsatolások és a magyar fasizmus nyílt terrorja voltak, meg az értelmiségünk zömére jellemző elbizonytalanodás, szellemi zavarodottság. 1941-ben Féja átdolgozva adja ki újra a *Régi magyarságot*, s a következő két évben belül három új irodalomtörténeti művet publikál. *A felvilágosodástól a sötétedésig* címen az 1772 és 1867 közötti korszakot, *Nagy vállalkozások kora* címen a kiegyezéstől az 1930-as évekig tartó szakaszt mutatja be.⁵ Külön kis

⁴² RUBIN: i. m. 3.

⁴³ TAMÁS Aladár: Cipruslombok helyett — egy sírhalom. 100%. 1928. ápr. I. évf. 7. sz. id. köt. 230—232.

⁴⁴ Lásd erről SZABOLCSI Miklós bevezetőjét a 100% idézett antológia-kiadásához.

¹ Vö. FÉJA G.: Szabadcsapat. Bp. 1965. 226—227.

² Többek között GAÁL Gábor (Korunk 1937. 896—897.), BÁLINT György (Magyarország 1937. 221. sz.), FEJTŐ Ferenc (Szocializmus 1938. 35—42.), KERESZTURY Dezső (ItK 1939. 78—80.) írt róla elismerő kritikát.

³ A magyar irodalom története (kézikönyv), VI. Bp. 1966. 97—98.

⁴ Mindkettő Budapesten, 1939-ben jelent meg.

⁵ Hivatkozásaink a következő kiadásokra vonatkoznak: F. G.: Régi magyarság. Harmadik kiadás. Bp. 1943; F. G.: A felvilágosodástól a sötétedésig. Bp. 1942; F. G.: Nagy vállalkozások kora. Bp. 1943. Mindhárom mű a Magyar Élet kiadásában jelent meg.

kötetben, a *Magyar irodalomszemlélet*ben foglalja össze elméleti felfogását irodalmunkról és megközelítéséről.⁶ E könyveiben a demokratikus tendenciák haladásellenesekkel csapnak össze; az előbbieket egyre halkabb, távolibb morajjá csökkennek, az utóbbiak viszont végül még a finomabb észrevételek, újszerű megállapítások hitelét is veszélyeztetik.

A következők jegyzeteknek nem céljuk Féja irodalomszemléletének vagy irodalomtörténetének monografikus ismertetése. Ehelyett a „fordulat” mibenlétét kívánják megvilágítani, közelebbről azt, hogyan lett a „plebejus szemléletűnek” indult irodalomtörténeti összefoglalás vezérfonala a faji-mitológiai gondolat, mit jelentenek Féja interpretációjában a nemzetkarakterológia, a faj és mítosz fogalmak, s hogyan határozzák meg ezek a fogalmak egész műve szellemét, beleértve a tévedések, elfogultságok irányát is. Féja irodalomszemléletének csak egyik probléma-köréről lesz tehát szó, de ez egyúttal fókuszja is felfogásának a negyvenes években, amelyben különböző irányokból kiinduló sugarak metszik egymást.

A Vándor és a Bujdosó bírálata

A *Régi magyarság* átdolgozását indokoló előszó teljes egészében Prohászka Lajos *A Vándor* és a *Bujdosó* c., több kiadást megért nemzetkarakterológiai munkájának⁷ cáfolatával foglalkozik. Féja irodalomszemléletében is hevesen polemikus passzusokat szentel a nemzetkarakterológiák ama válfajának, amely nem a magyar lélek és szellem megnyilatkozásaiból indul ki a nemzeti jelleg megítélésekor, hanem más nemzetekben kimutatott tulajdonságokat kér számon a magyaron, s számunkra hátrányos — vagy úgy is értelmezhető — következtetésekre jut: „Prohászka Lajos a német szellem feltűnő jegeit keresi a magyarban és hiányukból lekicsinylő értékítéleteket von le a magyarra nézve.”⁸

Prohászka az európai történelemben szereppel bíró nemzetek (görög, római, spanyol, francia stb.) rövid jellemzése után részletesebben a német és a magyar „közösség sorstípusát” hasonlítja össze. Egy-egy sorstípus vizsgálatát módszeresen három fázisra osztja. Először a szellem alapmagatartását nevezi meg (itt egy intuitíve megragadott vonás kiemeléséről és abszolútlázásáról van szó, például a görög a „kifejező”, a római a „szervező”), azután a szellem módosulásait veszi szemügyre (vagyis a nemzetet érő hatásokat s az alkati ezekhez kapcsolódó kisebb-nagyobb változásait). A befejező fázisban az objektív megnyilatkozásokat, az egyes közösségek által létrehozott alkotásokat vizsgálja. Ez a meglehetősen egyhangúan, mechanikusan végigvitt módszer Prohászkanál a terjeszkedő német imperialista szellem („távolbaszögödő akarati!”) apológiájára szolgál, szerinte a német „vándorlás” „az ifjú lélek életformája, akit még lehetőségek hívnak és akiben a megvalósulás ereje és életet gazdagító pathosza feszül”.⁹ A magyarság leglényegét kifejező jelző: a „bujdosó”; a magyart végigkísérő érzés a „finitizmus”, vonzódás a szűköss, a biztos, az állandó és körülhatárolt iránt. Így a történelmünkön végighúzó magyar—német ellentét nem a Kelet felé terjeszkedő nagyhatalom elleni függetlenségi harcunk, hanem a „végtelenség és a finitizmus párharc”, a bujdosó felemás küzdelme a vándor végtelenségvágyával. Ez elmélet következményei közé tartozik (a közébső láncszemeket ezúttal átugorva) a magyar szellem önálló teremtőképességének kétségbevonása, olyan kihívó kérdés-feltevés, hogy „van-e egyáltalán magyar kultúra, amely az egyetemes kultúra színképében valamilyen eredeti tartalmat képvisel?”¹⁰

Prohászka könyve annak idején sokkal nagyobb mértékben felkavarta a közvéleményt és a szellemi életet, mint ezt tudományos értéke megmagyarázhatná. A harmincas évek közepén még nemigen tűnt fel lappangó germán-szimpatiaja és imperialisztikus célzata. Többen átvesszik a típusok frappáns elnevezéseit, Szerb Antal valósággal erényt lát a magyar „finitizmusban”,¹¹ de ekkor még Féja sem vitázik Prohászkaival. (*A Régi magyarság* első kiadásában nem hivatkozik rá, de a „bujdosó” kifejezés sűrű használata, beillesztése a terminológiába arra vall, hogy ismerte már a munkát.) Németh László később is rokonszenvvel, sőt rokonságérzéssel ír Prohászka elméletéről, s bár „inkább magyar végzetnek, mint magyar jellemnek” tartja a bujdosást, meglepetve ismeri fel „ebben az elvont hálóban a Kisebbségben legmélyebbről húzott halait”.¹² Ez a helyes hang a negyvenes évek elején a magyar szellemi életben elszigetelt magánvélemény. Babits is tiltakozik e nemzetkarakterológia ellen, mert „teljességgel

⁶ F. G.: *Magyar irodalomszemlélet*. Bp. 1942. Magyar Élet kiadása.

⁷ Idézetünket *A Vándor és a Bujdosó* Bp. 1936. évi kiadásából vesszük.

⁸ *Magyar irodalomszemlélet*, 6.

⁹ PROHÁSZKA I. m. 83.

¹⁰ Uo. 115.

¹¹ Szerb Antal *A Magyar irodalomtörténet* megírása idején Prohászka művének első, a *Minerva* c. folyóiratban (1932—1933) megjelent változatát ismerhette. Vö.: Sz. A.: *Magyar irodalomtörténet*. Bp. 1935. 307.

¹² NÉMETH László: *Szekfű Gyula. Kisebbségben*. Bp. 1942. I—II. 262—263.

németszabásra készült, s német szempontok szerint igazodik”.¹³ Féja legközvetlenebb elméleti rokonai, előzményei azonban (térben — látni fogjuk — Karácsony Sándor és Deér József.

A német és magyar jellem Prohászka-féle összevetése, kétértelmű következtetései kétség-telenül fenyegető tünetek. A német szellem „felsőbbrendűségének” tanát Hitlerék mindenkor a politikai hódítás ürügyének tekintették. Joggal írja Féja, „az idő követeli, hogy ne csak vitával, hanem művel válaszoljunk és védjük a lelkünket”.¹⁴ De az a vitázva-védekező német-ellenes magatartás, amelyet kialakított s amelybe a negyvenes években írott műveiben kapaszkodott, sem tudományos, sem történelmi-politikai értelemben nem lehetett eredményes. Nem a mindenkori társadalmi viszonyok alapos, konkrét elemzését kéri számon Prohászkan, nem az örök magyar jellem metafizikus és történetietlen tételét hibáztatja művében. Belül marad ellenfele ideológiájának és módszerének körén, gondolatmenetük is párhuzamos, csak az értékelések, az előjelek térnek el. Féja három gondolatot fájjal leginkább: Prohászka szerint a „suhanclelkű” régi magyarságnak nincs *mitológiája*, hiányzik belőle a *kozmoszus hajlam*, a végtelenség élménye, és nincs meg benne a *birodalomösszetartó képesség*. Féja úgy véli, e hiányolt karakterisztikumok megvannak a magyarban, csak másképp, mint a németben. Újra meg újra visszatér ezekhez a vádakkhoz, alaptalanságukat bizonygatja, az egész magyar irodalom-történetét cáfolásukra használja fel. Újjáértékeli irodalmunkat. „Irodalmunk múltjából minden mondat fontos, mely (. . .) a teljes magyar élménynek kifejezésére törekszik és minden mű másodrendű, (. . .) ha nincsen szoros kapcsolata a teljes magyar élménnyel.”¹⁵ Ez a „teljes magyar élmény” pedig alig több, mint a Prohászka által hiányolt tulajdonságok együttese. Féja vitája Prohászkaival jól dokumentálja, hogy a magyar lélek és kultúra önállóságának, külön-jellegének túlhangsúlyozása — a XIX. századi romantikus nacionalizmusnak ez a szellemi öröksége — azért fekezi még a XX. században is a magyar human tudományok fejlődését, mert a függetlenség féltésével kapcsolatos „nemzeti neurozís” ekkor sem szűnt meg.

Másrészt 1941-ben nemcsak a német, hanem a — lehetőségeinek megfelelően sokkal mérsékeltebb — magyar imperializmus kérdése is napirenden volt. Féja ideológiai védekezése egyúttal a magyar birodalmi gondolat „időszerű” változatát is tartalmazza, abból az igényből is fakad, azt a funkciót is betölti, hogy igazolja a magyarság szupremáciáját Közép-Kelet-Európában. Noha föderációról, emberi megegyezésről beszél, megfogalmazásaiból határozottan kitetszik, hogy magától értetődőnek tekinti a magyar felsőséget. „A honfoglaló magyarság inkább emberi megegyezésre törekedett, mint katonai erejének feltétlen érvényesítésére”.¹⁶ a magyarság „birodalmi törekvései inkább rendező és összefoglaló, mintsem elnyomás útján beolvasztó törekvések voltak”;¹⁷ tehát a történelem során *nem feltétlenül* érvényesítettük katonai erőnk, *nem elnyomás útján* törekedtünk asszimilálni a környező népeket. (Visszatekintve Féja azt vallja, hogy a konföderáció dolgában kezdetből főleg Kossuth és Jászi Oszkár voltak a tanítói.¹⁸ Az újabb történelmi kutatások kimutatják, hogy Kossuth az emigrációban a nemzetiségekkel és a szomszédos népekkel való megegyezés terén korlátozott, ellentmondó pozíciókat foglalt el, amely nem volt alkalmas az összefogás reális útjának előkészítésére. Később Jászi Oszkár vagy Károlyi Mihály sem tudott a lényegben túllépni Kossuth koncepcióján.¹⁹ De ha a progresszív polgári örökségnek voltak is e tekintetben nacionalista korlátai, a II. világháború idején a kérdésnek olyan felvetése és felfogása, amelyet Féjánál látunk, akaratán kívül is sokkal inkább a korszak hivatalos történelemszemléletéhez került közel.²⁰)

„Magyar mitológia”

Az öntelt, hódításra irányzott német mítosszal szemben felmutatni a magyart, mint egyenrangúságunk, függetlenségre érdemes mivoltunk zálogát; a visszacsatolásuk idején történelmi érvekkel, sőt történelmen túli, mitikusan örök szintetizáló jellemvonásunk hangoztatásával bizonyítani egyedüli alkalmasságunkat a Kárpát-medence és a tágabb Duna-völgye népeinek összetartására: ezek az előzetes politikai elképzelések szabják meg Féja „magyar mitológiájának” tartalmát. Prohászka Lajos könyve szolgáltatta a közvetlen ürügyet, ez volt a cáfolandó mű, amelynek tematikájához kapcsolódott. Bírálata a legáltalánosabb elvek szintjén Karácsony Sándor emellett követi. Karácsony 1938-ban megjelent *A magyar lélek* c. könyve

¹³ BABITS Mihály: A magyar okosság természetrajzához. Nyugat 1939. I. kötet 353. skk.

¹⁴ Régi magyarság, 6.

¹⁵ Uo. 9.

¹⁶ Uo. 6.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Vö. pl. Szabadcsapat, id. kiadás 229.

¹⁹ MÓD Aladár: A Duna-konföderáció. — Sors és felelősség. Bp. 1967. 232—238.

²⁰ Szekfű Gyula, Deér József is a „türelmes magyar nacionalizmus” gondolatát terjesztette; vö. LÉDERER Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp. 1969. 144—145.

Prohászka munkájának kritikáján kívül azokat az ellen-gondolatokat is felsorakoztatja, amelyek Féjánál visszatérnek: magyar bűnök nincsenek, csak magyar magatartás, magyar adottságok; a magyar lélek sajátosságát, egyedülálló mivoltát „euráziasága” adja, az ázsiai módon megélt Európa; a magyar észjárás legáltalánosabb vonásai a szemléletes, objektív és primitív (ősi) jelleg, nyelvünk és gondolkodásunk mellé- és nem alárendelő; a magyart helyesen csak akkor lehet megítélni, ha félretesszük „az idegen mértékrendszer törvényszerűségét és a belőle következő igazságtalan értékskálát”.²¹ — A behatóbb és konkrétabb elemzések során a fajta ősképeinek és — ehhez kapcsolódón — mitológiájának létezését, valamint föderatív hajlandóságának megnyilatkozásait kívánta Féja kiemelni. Az ősi magyar mitológia rekonstrukcióját Ipolyi Arnold és Kálmány Lajos műveiben véli megtalálni, ezért tartja őket számon koruk — Világos, ill. a kiegyezés utáni évtizedek — legjelentősebb szellemeiként.²² Tőlük veszi át azt a gondolatot, hogy őseinket „vallási egykedvűség” (azaz türelem) jellemezte, s így a legkülönbébb keleti vallások hatását fogadták be az idők folyamán; ezek közül Féja a buddhista és mohamedán elemeket hangsúlyozza, s elképzelhetőnek tartja Ipolyi elméletét arról, hogy a magyarság már vándorlása idején megismerkedett az Ószövetséggel. Ipolyit tekintí ama gondolat forrásának is, hogy a népi, ellenzéki mozgalmak a magyar történelemben pogány jelleget viseltek, ugyanő írta le a magyar ősvallás kultuszait, a természet (tűz, víz, föld) pogány tisztetét, s az ehhez kapcsolódó szertartásokat, ók gyűjtötték össze az egykori ősvallás későbbi elszórt nyomait (varázslat, kuruzslás, táltosok; Kálmány jellemzi a sámánok rendjét is). Istennek mint szép ősz hajú és szakállú öregnek a képzetét Ipolyi gyűjtéséből, a keresztény Boldogasszony-kultusz összekapcsolását az ősi vallás Istenasszonyával Kálmánytól veszi át. Kálmánynak tulajdonít Féja olyan megállapításokat is, amelyeket valószínűleg másutt olvasott: elsősorban Deér József *Pogány magyarság — Keresztény magyarság* c. műve gondolatairól van szó.²³ (Talán azért nem hivatkozik Féja e könyvre, bár kétségtelenül sokat merített belőle, mert Szerémi Györgyöt Deér „tudós és elfogult fölénytel” ítélte meg, s Féja vitázni kényszerült vele?)²⁴ Deér részletesen leírja a sztyepp-kultúrát, amelyre Féja annyiszor visszautal; a pogány magyarság állami szervezete és hadrendszere vallásos értelmű, az égtájak, számok, színek fokozott szerepe, kozmikus orientáció jellemzi; mitológiája a földi lét adottságainak égi tükrözése. Deér a pogány fejedelem karizmán alapuló, végtelen hatalmával azonosítja a németországi Führer uralmát, igazolja és idealizálja a fasiszta vezéri elvet. Ezt az identifikációt Féja nem hajtja végre, de a kánok korából származó „keleti hatalomvágyat”, mint magyar vonást, gyakran emlegeti, s nem érzi ellentétesnek az összebékítő föderatív hajlammal. Idevágó forrásai közül megemlítjük még Jakubovich Emil tanulmányát, a *Honfoglalási hősi énekeink előadásformáját*.²⁵ Ebből nemcsak az ősi magyar történeti epika létezésének bizonyítását veszi át, hanem a halottkultuszra utaló mozzanatokát is hangsúlyozza.

A Féja-konstruálta magyar mitológia a felsorolt elemek kombinációja. Főbb tételei (a *Régi magyarság* átdolgozott kiadásainak előszava alapján) a következők: Alapélményünk „a sztyepp széles, szabad látomása és a határtalanság élménye”; ez nyilatkozik meg „a népek egymásmellé-rendeltségének emberséges ’vallásában’”; „magyar metafizika” létezik, három ősi tartalma van: a „természeti-vallás”, „a sámáni révület” és a „halottak tisztelete”. Ez a mitológia mint magyar élmény jelenik meg Féja koncepciójában, egyúttal tehát értékjelzőként is. Minden számottevő műben ott kell lennie, hiánya a magyarság csökkent intenzitásának csatlakoztatás jele. A magyar föderatív szellem irodalmi megnyilatkozásainak bemutatása kérdésére visszatérünk még. Ami a „metafizika” lecsapódásainak interpretálását illeti, Féja bele-magyarítja a magyar „ősképeket” a legtöbb jelentősnek vélt műbe Dugonics *Etelkájától* Móricz *Erdélyéig*. Rónay György a következő példákön érzékelteti Féja merőben történetietlen eljárását: „ha egy romantikus költő a ’földanyáról’ ír, az nyilván mitológiánk messi sugallata, holott akár Hölderlin, akár a korszerű rousseauista líra tele van ilyen kitételekkel”;²⁶ „Melinda nem Boldogasszony-reinkarnáció, hiszen a Bánk—Melinda szerelemfeltéti komplexus jellegzetesen a romantikus szerelemzés terméke (. . .), ahogyan Veit Webertől kezdve magyar és német regeköltők és novellisták hosszú soránál tapasztalhatjuk (. . .)”.²⁷ Sokáig lehet szaporítani a hasonló példákat. A *Toldi estéje* utolsó strófája „az Alföld történelmi lelkét örökíti meg” (ez célzás a halott-kultuszra), maga Miklós e költeményben tisztul „groteszk figurából a

²¹ KARÁCSONY Sándor: A magyar lélek. 1938. — Az idézett félmondat helye: Uő.: A könyvek lelke. Irodalmi nevelés. Bp. 1941. 54.

²² A felvilágosodástól a sötétedésig, 241.; Nagy vállalkozások kora, 9. Az előbbiben Ipolyi, az utóbbiban Kálmány munkássága ismertetésének külön fejezetet szentel.

²³ Bp. 1938.

²⁴ Régi magyarság, 78—79. (Jegyzet.)

²⁵ Bp. 1931.

²⁶ RÓNAY György: F. G. Magyar irodalomtörténete. Magyar Csillag 1943. III. 306.

²⁷ Uo.

fajta ösképévé”.²⁸ Ősképen itt nyilván történelmi szimbólumot ért Féja, hisz a *Toldi estéje* szerinte az alulról indult törekvések ezeresztendő sorsát példázza.²⁹ Máskor az életmű összefüggéseiből kiragadott, önmagában pesszimista vagy nihilista értelmezést is megengedő műveket, részleteket állítja előtérbe, mint ázsiai eredetű, mitikus mélységű megnyilatkozásokat. Így Vörösmarty *Az emberek*-ben „keleti kegyetlenséggel dülja szét hajdani illúzióit”, és természetesen ez a „legmélyebb hangja”;³⁰ a *Vanitatum vanitas* Kölcseyje a „keleti bölcs messzelátásán keresztül” fejezi ki „az európai ember lázas igyekezetének, gőgös öndicsőülésének megvetését”.³¹ A mítosz ezekben az esetekben személytelen ősi emlékek váratlan feltörése, a *faj* (jungii értelemben vett) *kollektív tudatalattijának megszólalása* a költő egyéni tudata közvetítésével. Az irodalom és társadalom kapcsolatát firtató szemlélet — amely általában nem hiányzik Féja törekvései közül — ilyenkor a háttérben marad, s utalás sem történik arra, miért éppen 1823-ban szólalt meg Kölcseyben és 1846-ban Vörösmartyban a keleti mélység.

Jókai világát ismertetvén Féja a mítosz fogalmának egy másik, esztétikailag figyelemre méltóbb értelmezését is érinti. Végső soron itt sem szakad el a „kozmosz és természetfeletti kapcsolatokról”, célja szerint azonban a naturalista reprodukción túllépő valóság-tükrözés, a népmesékhez hasonló magasabb realitású művészet elméleti megalapozását kísérli meg.³² A népköltészethez hasonlítva Jókai alkotóerejének természetét; kiemeli, hogy sivár, reménytelen korában nem lett a valóság másolója (Jókai tartós megnevértését is a „realista-naturalista kor” ízlésével magyarázza), hanem „vállalta a kiegyezés felemás korszakát, de időtlen régiókba, mitológiába tudott menekülni vigasztalansága elől”.³³ A népmese — és a Jókai teremtetten világ — alapvonása a Rossz és a Jó harca. „A Rossz: a valóság élményeinek gyűjtődénye; a Jó: a megmentő mítosz, az elnyomott nép örök vágyalma és hit az igazabb, tisztább világ törvényeinek győzelmében.”³⁴ Ez az elmélet a népi mozgalom „szellemi” szárnyának nemcsak ideológiájára, hanem alkotói gyakorlatára is mélyen jellemző. Győztesnek, diadalmasnak akartak mutatni egy népet, amelyről — mint gyakorló szociográfusok — jól tudták, hogy szenved, pusztul. A cél olyan messze van az állapottól, hogy a valóságon kívülre, mesébe, mítoszbba kell helyezni a megvalósulását, hisz a realitások „gyűjtődényét” a Rossz tölti ki! (A népi írók alkotásaiban e dilemma folytán különül el meglehetősen határozottan a tényszerű, szociográfikus, meg az utópikus vagy mitikus irány.) Jókai regényei közül azok maradandóak, amelyekben valóságos, objektíve jelentékeny történelmi törekvéseket nagyít fel romantikájával. Ezeket tekintve igaz, amit Féja mond, hogy „a valóságban gyökereznek és merészen a mitológiába ívelnek”,³⁵ amint a *János vitéz*ről is áll — hasonló kontextusban —, hogy „a ’nyomorult népből’ gyúrta Petőfi a győztes és tiszta ember alakját”.³⁶ De Féja nem látja a haladó társadalmi mozgalmak és a „megmentő mítosz” kapcsolatát sem saját korában, sem a Jókai-ábrázolta világban; ezért a jót, a mítoszt a transzcendenciában, a „kozmoszban és természetfeletti” véli felfedezni.

Nemzeti jellemvonások

Prohászka az európai nemzeteket mint típusokat ábrázolta. Az így sugallt történelem nem lehet más, mint néhány típus látszat-mozgása; nyíltan és bevallottan nem csatlakozik a fasiszta mítoszhoz, de indirekt módon mégis az egyik típus, a német tágabb életjogosultságát bizonyítja a magyarral szemben. Egységes jellemkép egyetlen nemzetről sem rajzolható, s ha vannak is a nemzet nagy átlagában érvényesülő sztereotipizálható jellemvonások, helytelen az egyénben eleve ezeket keresni s mint lényegeseket kiemelni.³⁷ Féja pedig ezt teszi, amikor átértékeli a „bujdosó” attribútum tartalmát, és más nemzeti-faji tulajdonságokat keres a tárgyalt írókban.

„A mi ’bujdosásunk’ éppen úgy nem volt egyvágányú életforma, amint egyetlen életformánk sem ilyen természetű.”³⁸ A *magyar „bujdosókat”* jellemezve (Balassát, Senczi Molnár Albertet, II. Rákóczi Ferencet és másokat) Féja — ez alkat bensőséges értékének kidomborítása érdekében — többnyire szeméremről, zárkózottságról, a lélek fegyelméről beszél, és nem

²⁸ A felvilágosodástól a sötétedésig, 203.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo. 132.

³¹ Uo. 100.

³² A felvilágosodástól a sötétedésig Jókai-fejezetéről van szó: 223–237.

³³ Uo. 225.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 193.

³⁷ Vö. HELLER Ágnes: Társadalmi szerep és előítélet. Bp. 1966. 159. skk.

³⁸ Régi magyarság, 7.

felejt el rámutatni a bujdosók európai műveltségére meg a belül őrzött ösképekre, amelyekben virtuálisan élték a „mindeneket összefoglaló nagy szellemi haza” mítoszát.³⁹ Átveszi a finitista magyarság-képletet, csak másképp minősíti. A magyar tehetségek egyéniségéről adott jellemrajzait szkémákra kopirozza. Katonát így jellemzi: „Zárkózott, szemérmes férfi lett belőle, nem bírt föloldódni, fölolvadni”; de „minden kortársánál tisztábban látta a magyarság ösképeit”.⁴⁰ A következő fejezetben Baróti Szabó Dávidról írja: „a határőr keménységét, szívósságát, spártai lelkét fedezhetjük fel benne. . . . Az antik mitológia találkozott nála az eredeti magyar életszemlélettel”.⁴¹ Berzsenyiben „végbement a romantizmus forradalma, de nem romantikus módon, hanem kemény mértékbe törve, megbabolázva. Az időmérték megfékezte egyéniségének lázadását és a régi magyar lelket s magatartást nem engedte szétfolyni. . . .”⁴² A Kölcsey-jellemrajz kulcsszavai is a magány, szemérem és a keleti életérzés. Négy egymást követő fejezetből idéztünk, de a panteonban sok más arcképen is ugyanezek a sztereotip vonások uralkodnak.

Két másik magyar jellemtípus vagy létforma, amelyek Fėja irodalomtörténeti munkáinak lapjain ugyancsak gyakran felbukkannak, a — sokszor egymásba folyó — *drámái-balladai-tragikus és az indulatos-haragos-szatirikus*. (A ballada vagy balladai kifejezés Fėjanál nem az ismert műfaj neve; Adyhoz és Szabó Dezsőhöz hasonlóan inkább egy lelki hajlamot lát benne, talán a sorozatos küzdelmek elszánt vállalását, s leggyakrabban a drámái és tragikus színönimájaként használja.) A típusok körülírásánál talán többet mondanak a példák. „Dávid Ferenc drámái vallást teremtett, (. . .) merész, tragikus, balladai útra hívta az embert.”⁴³ „A ballada egy mérhetetlen belső sűrűsödés kitörő eredménye, s Kemény eléggé erős és nagy volt arra, hogy a sűrűsödés történetét, a ballada genezisést végig elemezze.”⁴⁴ A későbbiek közül Ady és Németh László pályáját tartja „metafizikai drámának”, s Adyban a magyar ballada csúcspontját szemléli.⁴⁵ — „Kisajátítja”, magyar jellemvonássá teszi Fėja az indulatosságot. A XVI. és XVII. századi hitviták stílusa sehol Európában nem volt lagymatag, finomkodó, de Fėja szerint a „magyar düh” veti szét a reformáció íróiban a gátlásokat.⁴⁶ A *Bánk bán*ban Petur „a magyar láva” megtestesítője;⁴⁷ Széchenyi fő műve a Nagy Szatira, ebben a „keleti gőg nagyszerűen összeolvad a tiszta emberi igazságérzettel”, „már nemcsak tiszta meggyőzősre törekszik, hanem szabadjára eresztí haragjának bíbor hullámaint, (. . .) lépten-nyomon Pázmány Pétert juttatja eszünkbe, a XVI. és XVII. században fellobogó drámái magyar dühöt”.⁴⁸ Petőfiről szólván a néptől alulról hozott dühéről, „magyari prédikátoros dühről” beszél, Csokonai, Arany stb. társadalmi satiráiban keleti groteszk-látást fedez fel. Az ismétlések, egy-két tipikus magyar sajátosság ráruházása nagyjainkra nemcsak Fėja portréit rontják egyhangúvá, megmerevítik, történetietlené teszik a koncepciót is. Rónay György írja erről: „ahogyan a 'bujdosó' magyar képét nem fogadjuk el, éppen úgy nem fogadjuk el a balladai-haragos-szatirikus magyart sem . . . S az egyik mitológia miért volna jobb, mint a másik?”⁴⁹

Kelet-Európa

Az eddigiekből is kitűnt már, hogy a magyarság társadalmi és kulturális törekvései színvonalán Fėja csak Kelet-Európát látja alkalmasnak. A magyar lélek keleti mivoltát, ősi műveltségünk és élményeink ázsiai eredetét hangsúlyozza, még a keleti fajtak asszimilációjának is jótékony hatást tulajdonít. „Úgy látszik, megcáfolhatatlan az a megállapítás, hogy végső értelemben két fajta él Európában, s a Lajta közöttük a szellemi határ.”⁵⁰ De ha Kelethez tartozunk is, a környező kis népektől azért megkülönböztet bennünket a nyugat-európai kultúrát is befogadó szintetikus szellemünk: „a magyar szellem mindig pólusok összehibékítésére, szintézisére törekedett.”⁵¹ Azt a tételt, hogy a Lajta „szellemi határ”, a zenei folklór összehasonlító vizsgálata során Bartók is leszögezte.⁵² „Keleti hivatásunk” és „euráziai alkantunk” gondolata azonban inkább Karácsony Sándorra vall Fėja. Karácsony így fogalmaz:

³⁹ Uo.

⁴⁰ A felvilágosodástól a sötétedésig, 69.

⁴¹ Uo. 88.

⁴² Uo. 91.

⁴³ Régi magyarság, 13.

⁴⁴ A felvilágosodástól a sötétedésig, 243.

⁴⁵ Régi magyarság, 14.; Nagy vállalkozások kora, 160.

⁴⁶ Régi magyarság, 88.

⁴⁷ A felvilágosodástól a sötétedésig, 70.

⁴⁸ Uo. 159. skk.

⁴⁹ RÓNAY György i. m. 309.

⁵⁰ Régi magyarság, 6–7.

⁵¹ Uo.

⁵² Magyar zene c. cikkében pl. leszögezi: „Szinte közhelyszámba megy, hogy korunk magyar muzsikájának legmagasabbrendű része Kelet-Európa népzenején alapul.” — Bartók összegyűjtött írásai I. Bp. 1967. 758.

„Az, amit a magyar lélek (. . .) kifejezni próbál, már Európa, de az, ahogy kifejezi (tárgyiasan és egyszerűen), az Ázsia. Ez az ázsiai módon megélt Európa teszi a magyar lelket sajátosan egyedülállóvá, 'magyar'-rá.”⁵³ A magyar hivatás szerinte: „tanulni a nyugattól, továbbadni a keletnek”, s e feladat addig élteti a magyar lelket, amíg „Ázsia és Európa egyik nem lettek”.⁵⁴ A kelet-európai összehasonlító kutatásokat sürgető Németh László, a Julianus barát példáját idéző Kodolányi János is ezt az eurázsiai híd-szerepet tekintik a magyarság hivatásának.

Féja kelet-közép-európai sorstudata a társadalmi-politikai elképzelések síkján a *Duna-völgyi paraszttállamok konföderációját* jelenti, kisparaszti demokráciák szövetségét, amely politikai és szellemi szigetelő tér lehet a bolsevista, ill. fasiszta nagyhatalmak és ideológiák között. Hasonló nézeteket hallhatott és vallott már a Bartha Miklós Társaságban, majd Bajcsy-Zsilinszky Endre körében. Nem ellenkezett ez a program Szabó Dezső elgondolásával sem, sőt inkább tőle került át a húszas években az ifjúság ellenzéki csoportjainak ideológiai arsenáljába. Később Féja a nem-magyar romantikus antikapitalizmustól (Giono) is kölcsönözött érveket ez elgondolás alátámasztására. A koncepció objektív történelmi veszélyességét, azt, hogy az ipartalanított paraszt-államok kiszolgáltatják magukat az imperializmusnak, Révai József így fogalmazta meg az *Új Hangban*: „A misztikus frázisokból kihámozva: ez a 'kelet-európai sors' semmi más, mint agrárgyarmati sors, gyarmati rabszolgasors, jobbágy-nemzetek sorsa.”⁵⁵

A nagyvezető szláv népek mellérendelő föderációban való egyesítése gondolatát s a kulturális misszió Karácsony Sándor-féle elméletét Féja visszavetíti, belelátja az előző századok megannyi történelmi egyéniségébe, irodalmi művébe. Mátyás királyt, a költő és államférfi Zrínyi Miklóst és az emigráns Kossuth Lajost tartja a birodalmi gondolat legnagyobb képviselőinek. A *Régi magyarság* Mátyásról szóló fejezetében úgy alapozza meg ezt a gondolatot, hogy Mátyás Attila-reinkarnációnak tünteti fel, akiben az olasz—latin kultúra csak az egyik pólus, a másik „a keleti lovas kán újjászületett öntudata”.⁵⁶ Elemzésbe azonban nem bocsátkozik, mert akkor a Mátyás-féle birodalmi gondolat erőszakos, terjeszkedő célzatára is ki kellene térnie (például a csehországi huszitizmus felszámolásával kapcsolatos eseményekre). Zrínyi birodalmi gondolatáról ugyancsak alig tud konkrétumot mondani azon kívül, hogy Mátyás királyról elmélkedést írt; hisz Zrínyi a nemzeti királyság eszméjét emelte ki Mátyás örökségéből, de nyugati háborúit, a vallás ürügyével indított cseh hadjáratot is, hibáztatta. Kossuth nemzetiségi és föderációs terveinek tárgyalásával kapcsolatban említettük, hogy Féja a kossuthi elgondolás korlátait emelte ki pozitívumként; hangsúlyozza továbbá e felfogás ősi, ázsiai eredetét, hogy „a honfoglalás előtti magyarság keleti föderációiból milyen emberiséget átfogó politikai eszme lett”.⁵⁷

A „kelet-európai géniusz”, „föderatív hajlamunkat” Féja a Mátyás—Zrínyi—Kossuth „vonulaton” kívül is mindenki kimutatja, akinek származása vagy művei akárminő kapcsolatba hozhatók a szomszédos népekkel. „A magyar életérzés (. . .) szintetikus és föderatív hajlama a szellem síkjára tolult” — írja a délvidéki Papp Dániel ürügyén;⁵⁸ a macedón származású Gozdsu Elek „a nagy haza, a kelet-európai táj válságának kifejezője”.⁵⁹ Mikszáth maga is „nagy kelet-európai szintézis”, Ady és József Attila „föderatív hajlamunk, széles, emberi együttműködésre való hivatottságunk” feltüntetetői.⁶⁰ Mélyebb analízis persze kimutatná, hogy Papp Dániel vagy Gozdsu viszonyát a nemzetiségekhez nem éppen az egyenrangú föderáció elve, hanem azok asszimilálásának liberális gondolata határozta meg. Itt a „táj-irodalom” jellegzetességéből, pontosabban a kevert nemzetiségű tájak ábrázolásából spontán fakadó témaválasztást teszi meg Féja „föderatív szellemnek”. Ady, József Attila valóban a magyar, oláh, szláv összefogást, közös dolgaink rendezését hirdette, s ha az ő humanizmusuk jellemezte volna — korukban és máskor — a magyarság és a kelet-európai népek viszonyát, nem egy történelmi válságot és kudarcot kerülhettünk volna el. Ez a „föderatív hajlam” azonban a jobbiban általános emberi, és nem fajlagos magyar jellegzetesség; amikor Féja mégis megkülönböztető, nemzeti erénynek tünteti fel, akarva-akaratlanul megsérti sokat hangoztatott „mellérendelő” elvét.

Ami konkrét összehasonlításait, magyar írók és művek kelet-európai analógjainak keresésére irányuló törekvését illeti, helytálló gondolatokkal erőltetett, ötletszerű megjegyzések vál-

⁵³ KARÁCSONY Sándor: A magyar lélek, id. kiad. 19.

⁵⁴ Uo. 22., 24.

⁵⁵ Idézi ILLÉS László: Az Új Hang kritikai munkássága. — Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1962.

⁵⁶ Régi magyarság, 71.

⁵⁷ Nagy vállalkozások kora, 35.

⁵⁸ Uo. 52.

⁵⁹ Uo. 56.

⁶⁰ Uo. 334.

takoznak. Turgenyev hatását méltán mutatja ki századvégi irodalmunkban (például Petelei kapcsán),⁶¹ de még a benyomások szintjén is furcsának hat az a gondolata, hogy Kemény Zsigmondot az „új oroszokkal”, köztük Solohovval hasonlítja össze s állapítja meg „azonosságukat” a történelmi realizmusban.⁶² Krúdyról kijelenti, hogy „sikerült neki mindaz, ami a legnagyobb kelet-európai regényírónak, Dosztojevszkijnek sem sikerült”, tudniillik szintézisbe tudja foglalni a „kelet-európai-ázsiai démonizmust” és az „európai humanizmust”.⁶³ (Egyébként hasonló meglepetésekkel más világirodalmi párhuzamai is szolgálnak: Dömötör János költészete Rilket juttatja eszébe, Tolnai Lajost szerinte az „etikai indulat” és a „legmélyebb etikai meggyőződés” megkülönbözteti Balzactól stb.) Az urbánus-nyugatos Szerb Antal már a *Magyar irodalomtörténet*ben figyelmesebben foglalkozott Gogol, Lermontov, Puskin, Turgenyev vagy Dosztojevszkij tényleges magyar irodalmi recepciójával, mint a népi-keleti ideológiájú Féja. A szubjektív tényezőkhöz kívül azonban az a körülmény is részes Féja kelet-európai összehasonlításainak sikertelenségében, hogy *e téren az előtanulmányok csaknem teljesen hiányoztak*. Ezért a kérdés makacs hangoztatása történetileg még akkor is érdem, ha a válaszok többsége filológiai gyarló, ugyanúgy, ahogy a közép-kelet-európai sorsközösség fogalmának és adatartozásunk tudatának besúlykolása a közvéleménybe akkor is tartalmaz előrevívó elemet, ha a mögötte rejlő politikai és ideológiai rendszer tarthatatlan.

Érintkezés a fajlélettel

A mítosz jelentőségének történelemellenes felnagyítása, a nemzeti léleknek a múlt uralmába való beágyazása Féja felfogását a modern irracionális áramlatához közelíti. A polgári korszak történetét hanyatlásnak, dekadenciának látja, s e hanyatlás magyarázatául a két világháború közti Magyarországon divatos asszimiláció-elméletet fogadja el. De többféle faj-felfogás van, s a népi írók ideológiai problémáiról szólva ezek közt feltétlenül differenciálnunk kell. Meggondolkoztató, hogy Féja irodalomszemléletében éppen Ady kapcsán elemzi behatódóbban a faji gondolatot és változatait. „Ady a fajtát hangsúlyozta és hirdette, (...) ez volt a szó legmagasabb értelmében vett emberi feladata és hivatása.”⁶⁴ Féja a faji gondolat két változatát különbözteti meg, az egyiket Kisfaludy Sándor, a másikat Kőlcsey Ferenc típusával jellemzi. Kisfaludy korlátolt nemesi fajvédelme szerint „a birtokban levők óvakodása a gyakorlatiasabb, tevékenyebb és életrevalóbb idegenekkel szemben”, míg Kőlcsey, „első faluvizsgálónk”, „a magyar fajta érdekeit (...) néptünk teljes gazdasági és társadalmi felszabadítása s kulturális fölemelése útján akarta megóvni (...)”.⁶⁵ Ezt a Kőlcsey-féle fajvédelmet tartja humánusnak és követendőnek, Adyt is a Kőlcsey útját járó igazi magyarok egyikének látja.

Kétségtelen, hogy Ady és kortársai terminológiájában a „faj” korántsem azonos azzal a megkülönböztetéssel és kirekesztéssel idéző fogalommal, amivé később ismert történelmi okokból lett. Inkább az elkoptatott és hitelét veszített liberális „nemzet”-fogalom helyett használták az egyetemes magyarság jelölésére.⁶⁶ Szabó Dezsőnél keverednek a faj biológiai és társadalmi meghatározásának elemei; a magyar fajon — a kiegyezést követő korszak tekintetében — a magyar parasztságot érti, az 1867 utáni társadalmi bajokat faji-asszimilációs problémaként festi át, s a munkásságnak szemére hányja, hogy 1919-ben a zsidósággal szövetkezett.⁶⁷ Németh László a faj erkölcsi fogalmához ragaszkodik az embertanival szemben, nem az élettani változatban, hanem a nép sorsához illő magatartásban látja az eszményt.⁶⁸

Féja — hite szerint — Ady fajfelfogásának híve, a faj-kérdést és a „mélyben maradt” magyar nép felszabadítását, emberi kibontakoztatását egynek látja; objektíve azonban inkább Szabó Dezső és Németh László felfogása közt helyezkedik el az övé. Kutatja az írók származását (genealógiai adatait Farkas Gyula munkáiból⁶⁹ és Németh László *Kisebbségben*-jéből meríthette), de nem zárja ki — mint a fasiszta fajteória — az erkölcsi-szellemi áthasonulást. Voltaképpen *kétféle asszimilációt fogad el*. A kelet-európai fajok beolvadásában értéket lát, Krúdy Gyula, Kafka Margit „szlávossága” szerint gazdagítja nemzeti irodalmunk színeit.⁷⁰

⁶¹ Uo. 110.

⁶² A felvilágosodástól a sötétedésig, 247.

⁶³ Nagy vállalkozások kora, 229.

⁶⁴ Magyar irodalomszemlélet, 74 skk.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ GOMBOS Gyula: Szabó Dezső c. könyvében tárgyalja ezt a kérdést.

⁶⁷ Vö. NAGY Péter: Szabó Dezső, Bp. 1964. 345. és másutt.

⁶⁸ NÉMETH László: A Minőség forradalma, Bp. 1940. IV. 47.

⁶⁹ FARKAS Gyula: A magyar irodalom története, 1934; Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1938 stb.

⁷⁰ Nagy vállalkozások kora, 206—207, 219.

A szerencsésebbnek és igazabbnak vélt beolvadás másik módja pedig a magyar nép életébe való bekapcsolódás: „igazán asszimilálódní elsősorban lent a népben lehet”,⁷¹ erre többek között Tömörkény István és Sárközy György megítélése is példa. Sőt, az egész nagyarányú reformkori beolvadást előnyösen megkülönbözteti a kiegyezés utáni „külsőleges asszimilációtól”⁷², ösztönösen érezve és kifejezve, hogy az asszimiláció döntő kérdése mindig az: mihez (milyen gazdasági, társadalmi és szellemi struktúrához) és mikor (milyen történelmi folyamatok idején) asszimilálódik az új elem.

De ha Féja idevágó nézeteit alapján a szellemtörténet rugalmasabb fajfelfogásával rokonítjuk is, ha méltányoljuk, hogy bármily eltorzult formában, de mégis a világháború idején aktuális germán-ellenes, Kelet-Európa felé orientáló és demokratikus célzatok is elegyednek megállapításaiba, az egész asszimilációs gondolatkör súlyos tudományellenes következményei mégis bántóak és megkerülhetetlenek. Babits írta, hogy a szellemi fajkutatás „bizonytalanabb még a vérbelinél is”, „a magyarság határait mindenki ott vonja meg, ahol akarja”.⁷³ Az írókról és művekről alkotott ítélet szubjektív válik, a vérkeveredéseket ki-ki egyéni hajlamai, sőt pillanatnyi hangulatai alapján értelmezheti és értékelheti. A *Magyar irodalomszemlélet*ben a századforduló zsidó beolvadtjai még azért kapnak rossz „osztályzatot”, mert nem követik Bródy írói bátorságát.⁷⁴ A *Nagy vállalkozások* korában Herczeg Ferencsel, Márai Sándorral együtt Bródy Sándor is a magyar érdekek iránt közömbös, törtető asszimilátnak minősül.⁷⁵ A faji szempont alkalmazása „feleslegessé”, kikerülhetővé teszi a valóságos társadalmi összefüggések és az esztétikai problémák elemzését. Vitkovics Mihály költészetében, úgymond, „szláv lágyság és törökös keménység” találkozik;⁷⁶ a „magyarba oltott szerb” vér hozza létre ezt az összetételt. S minthogy ez a családja a „kelet-közép-európai gényusz” jelentkezőeként is feltehető, Vitkovics lesz Arany és Petőfi népiességének legfontosabb előzménye, „Keresztelő János”!⁷⁷ — Petőfivel „olyan asszimiláció történt, melyre szüksége volt a megfogyatkozott és megtört nemzetnek”; optimizmusa különbözteti meg a lényegünket és végzetünket, „mélyebben” átélt magyaroktól, meg az, hogy forradalmi hangjába „a magyar, prédikátoros düh” mellé „szláv, vallásos érzelmesség” vegyül.⁷⁸ Fájának sok találó megállapítása is van Petőfiről, látja, hogy Batsányit folytatja, s a későbbiek közül jó érzékkel a fiatalos, hetke József Attila-i hangot asszociálja hozzá. Petőfit forradalmiságával együtt vállalja a konzervatív ízléssel szemben, jól látja *Az apostol* jelentőségét. Mégis, Petőfi-képen letörölhetetlen nyomot hagyott a Szabó Dezső *Két forradalmi költő* c. esszéjében kifejtett koncepció: Petőfi a felszínesebb, Ady a gyökeresebb magyar, Petőfi kívülről jött, Ady belülről éli át a magyar sorsot stb. (Tegyük hozzá: Németh László, Szerb Antal, de még Móricz Zsigmond is Szabó Dezsőhöz hasonlóan magyarázta Petőfi és Ady forradalmi költészetének esztétikai kapcsolatát és ellentétét; a nem-marxista irodalomtörténet a kérdésnek csak a felvetéséig jutott el, helytálló magyarozatáig nem.⁷⁹

Féja és a kor irodalomszemlélete

A Féja irodalomszemléletéről adott kép — mint jeleztük — korántsem teljes. Ha ebben az egyetlen centrális probléma vizsgálatára szorítókozó vázlatban nem foglalkoztunk olyan fontos kérdésekkel, amilyen például Féja törekvése az irodalom és a társadalom közötti kapcsolat tisztázására és a társadalmi szempont alkalmazására a szellemi folyamatok magyarozatában, ha nem tértünk ki realista ízlésére és realizmusfelfogására ismertetésére, nem emeltük ki eredeti felfedező-kedvét, hajlamát az átértékelésre, az irodalmi köztudat bevett skémáinak félretolására, akkor ez e munka jellegéből és vállalt feladatából következik, s távolról sem olyan törekvésből, hogy éppen történeti érdemeit, 1945 előtti irodalomtörténet-írói működése értékesebb oldalát hagyjuk homályban. Egy koncepció sajnálatos eltorzulását próbáltuk itt megvilágítani, s nem azokat a pozitívumokat, amelyek mégis, mintegy a koncepció ellenére itt-ott felbukkannak, bár többnyire maguk is a mítoszba torkolló nemzeti jellemtől „közegében” megtörve s ahhoz idomulva.

Féja nézetrendszerének e néhány fő vonását tanulmányozva is minduntalan párhuzamokra, analógiákra találtunk. Gondolatai egy meglehetősen széles fogalmi mezővel vannak kapcsolat-

⁷¹ Uo. 192. skk.

⁷² Nagy vállalkozások kora, 8 skk.; Magyar irodalomszemlélet, 66 skk.

⁷³ BABITS: Paizzsal és dárdaival. — Írók két háború közt, Bp. é. n. 250.

⁷⁴ Magyar irodalomszemlélet, 72—73.

⁷⁵ Nagy vállalkozások kora, 128—132.

⁷⁶ A felvilágosodástól a sötétedésig, 182.

⁷⁷ Uo. 180—185.

⁷⁸ Uo. 191.

⁷⁹ Vö. pl. SZERB A.: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1935. 353—354. — Móricz Zsigmond Petőfi-képeről I. VARGHA Kálmán: Móricz Zsigmond és az irodalom. Bp. 1962. 180 skk.

ban, ahol együtt van mindaz, ami a Bartók—Kodály-féle zenei folklór kutatásokból, Ady, Móríc történeti és politikai nézeteiből, Szabó Dezső ideológiájából (legelső sorban éppen ebből!) a húszas években induló népi orientációjú értelmiség általa számára leszűrődött, kiegészítve azokkal a tanulságokkal, eszmékkel, amelyeket a népi mozgalom művészi és ideológiai alkotásai, valamint a kor történelemírása és néprajztudománya kínáltak. Nemcsak egyes nézetek hatásáról, némely meghatározott történelmi jelenségek megközelítésének és megítélésének átvételéről van itt szó. Közkinccsé vált, a népi értelmiségben elterjedt, sokak által ismert és hangoztatott, tipikus nézetekre épült Féja irodalomszemlélete és irodalomtörténeti munkássága. Formulák, toposzok tára tehát, a forrásául szolgáló gondolatkészlethez viszonyítva főként a teljes folyamatot bemutató módszeressége és egyes részletek újszerű megvilágítása tüntet fel egyéni ráadást.

Ha azt a koncepciót, amelyet — a teljesség igénye nélkül — megkíséreltünk kiolvasni és rekonstruálni Féja irodalomtörténeti munkáiból, az irodalomelmélet vagy irodalomtudomány nemzetközi fejlődésével hasonlítjuk össze futólag, szembevetünk a rokonsága egy jellegzetesen XIX. századi felfogással, Taine és követői elgondolásaival. Mint ők, mint nálunk Beöthy Zsolt, az irodalmat a nemzeti jelleg kifejeződéseként fogja fel, vizsgálódásait nagyrészt az irodalmon kívüli jelenségekre koncentrálja, az értékelésben főleg tartalmi kritériumok vezetnek. Sajnos, rá is érvényes az a szigorú kritika, amelyet H. Markiewicz a Taine utáni általánosításokról (európai érvénnyel) mond: „mellőzhetjük azokat az elméleteket, melyek az irodalmak különbözőségét a földrajzi környezet sajátosságaival, a nemzeti tényezővel, a nemzeti, törzsi ill. faji tényezővel magyarázzák: ezek nem jutottak túl a tudomány előtti intuíciók vagy áltudományos spekulációk stádiumán (...), s legnagyobbbrészt kompromittálódtak a nacionalista és fasiszta mozgalmak szolgálatában. A nemzeti jelleg problémája és ennek hatása az egyes nemzeti irodalmak sajátos jegyeinek a kialakulására továbbra is tudományos feldolgozásra vár.”⁸⁰

Csűrös Miklós

Krúdy Gyula kritikai utókor

Négy évtizedes írói pályafutásából mindössze ha öt esztendő volt — népszerűség tekintetében is — igazán sikeres. A *vörös postakocsi* 1913. évi *A Hét*-beli megjelenését gyors egymásutánban három kötetkiadás követte, majd az 1920-as negyedik edícióval a regény elérte az akkoriban rendkívüli húszszáz példányszámot. És ezzel le is zárult az a korszak, amikor Krúdy írói munkássága valóban a közérdeklődés homlokterében állt. Egyik nyilatkozatában ő maga jegyzi meg keserűen, hogy a háború után már csak *Álmoskönyve* volt igazán kelendő. Ha ebben van is némi túlzás, hiszen számos elbeszélése és nagy regénye ebben az utolsó periódusban jelent meg — nemcsak a sajtó hasábjain szinte napról napra, hanem többek között két gyűjteményes kiadás (1925, 1928) keretében és azon kívül számos kötetben is — népszerűségének fokozatos hanyatlása mégis kétségtelen tény. Több nagy regényére — különösen az utolsó években — már nem talál kiadót, műveinek gyűjteményes kiadása körül állandó vitát folytat az Athenaeummal, e korszakbeli publicisztikai írásainak csak egy töredékét tudja kötetbe gyűjteni. Ha élete alkonyán íróársai nem gondolnak rá a Baumgarten-díjjal és a PEN Nagydíjjal, úgy teljes elfeledettségben kellett volna meghalnia. Utolsó elbeszéléskötetét, *Az élet álom* címűt, így is saját költségén kellett kiadnia, és mint ismeretes 1933 májusában a legnagyobb nyomorban halt meg.

Az olvasók és a kiadók közönyéhez, érdeklődésének hiányához az utolsó években bizonyos fokig a kritika mellőzése is hozzájárult. Míg a 10-es években megjelent műveit recenziók egész serege méltatta, addig a két világháború közötti könyveiről többnyire csak elvétve jelent meg bírálat. Ezek nagyrésze (néhány szép kivételtől, Benedek Marcell, Kárpáti Aurél és Komlós Aladár írásaitól eltekintve) is csak a Krúdy-stílussal kapcsolatos közhelyeket ismételtette. Így történhetett meg, hogy — mint Hevesi András megírta¹ — Krúdy halálakor a búcsúztatás a segédszerkesztők magánügye volt, és a nekrológokat kegyelemből megtúrt öreg riporterek írták. (Itt is volt két kivétel: Móríc Zsigmond és Németh Andor írása.)

Munkáinak legszebb és legértőbb méltatását életében mindenkoron íróársainak köszönhette. A *vörös postakocsit* Ady Endre köszöntötte a *Nyugatban*, és nevezte „könnyes, drága,

⁸⁰ H. MARKIEWICZ: Az irodalomtudomány fő kérdései. Bp. 1968. 246.

¹ HEVESI András: Krúdy Gyula. Apolló 1936. 266—273. ua. Krúdy Világa, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1964. 305—312 (továbbiakban: KrV).